

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДМІЯ МІСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА**

Л.М. Жванко, О.Л. Рябченко, М.В. Яцюк

**КРАЄЗНАВСТВО
МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
(для студентів 1 курсу заочної форми навчання
спеціальностей 6. 030504 «Економіка підприємства»,
6. 030509 «Облік і аудит»)**

Харків-ХНАМГ-2009

КРАЄЗНАВСТВО. Методичні вказівки методичні вказівки до самостійної роботи та практичних занять (для студентів 1 курсу заочної форми навчання спеціальностей 6.030504 «Економіка підприємства», 6. 030509 «Облік і аудит»)/ Укл.: Жванко Л.М., Рябченко О.Л., Яцюк М. В. – Харків: ХНАМГ, 2009. – 39 с.

Укладачі: к.і.н., доц. Л.М.,Жванко,
к.і.н., доц. О.Л Рябченко,
к. і. н., доц. М.В Яцюк.

**Рекомендовано кафедрою історії і культурології ХНАМГ,
протокол № 2 від 10.09.08.**

*Хай вільно проживають на Україні усі нації;
хай усяка живе по-своєму...
бо національний ґрунт потрібен для кожної.
А українська культура
нехай шириться поміж українцями
і хай про її поширення
турбуються і піклуються діти України –
усі, хто любить свій нарід
і бажає йому добра,
бо чужі за се не візьмуться.
Нехай усім народам живеться вільно на Україні,
але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають,
що не може бути зневажений
на своїй рідній землі (як се було раніше).
той український нарід,
котрий заселив її, захистив од ворогів
і довгі часи поливав своїм трудовим потом.
/Дмитро Іванович Багалій, 1917 рік./*

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

Згідно з програмою Міністерства освіти і науки України з підготовки кваліфікованих фахівців у всіх галузях народного господарства у вищих навчальних закладах є обов'язковими для вивчення предмети гуманітарного циклу. Одним з таких є, безумовно, краєзнавство – неоціненна скарбниця історії, культури, духовності нашого краю, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері духовної та матеріальної культури. Саме воно є тим своєрідним містком, який зв'язує покоління минулі з поколіннями сучасними і прийдешніми.

Останнім часом спостерігається активізація краєзнавчої роботи – з'явилися видання з різних проблем регіонального краєзнавства, посилено увагу до цих проблем з боку музеїв, окремих дослідників, академічних інститутів, проведено кілька загальноукраїнських та регіональних конференцій з історичного краєзнавства.

На сучасному етапі духовного відродження незалежної України, як зазначено в Програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 р., що затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 р., невід'ємною складовою громадського руху та наукових досліджень є краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян і передусім у молоді любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання.

Головною метою викладання матеріалу курсу «*Краєзнавство*» є виховання національно свідомого студентства, яке не мислить стереотипами, поважає свою Батьківщину, бачить Україну європейською державою, а в майбутньому зможе стати потужним фундаментом української нації і забезпечити поступ України до європейської спільноти.

Вивчення *краєзнавства* як науки потребує теоретико-методологічного, науково-методичного та організаційно-практичного забезпечення. Наріжним загально-методичним принципом виступає осягнення суті історичного процесу в нашій країні на підвалинах об'єктивності й історизму, духовності й гуманізму. Тісний зв'язок, взаємодія теорії і практики в напрямку реалізації пізнавально-

творчої функції історичної теорії і формування у студентів свідомої потреби в оволодінні пропонованим предметом вимагає залучення широкого кола ідей, проблем, уявлень, асоціацій міждисциплінарного характеру.

Головною метою вивчення курсу «Краєзнавства» є формування у студентів системи знань історії Слобожанщини і міста Харкова з давніх часів до сьогодення, етнографічних студій та літературного процесу, витворів мистецтва та освітніх процесів; виховання молодого покоління на засадах патріотизму, шанобливого ставлення до свого минулого, утвердження національних пріоритетів.

Лекції охоплюють головні напрямки краєзнавчої науки:

- ▣ історичне краєзнавство;
- ▣ етнографічне краєзнавство;
- ▣ мистецьке краєзнавство.

Лекційний курс покликаний допомогти студентам опанувати головні питання й проблеми тем, полегшити й поглибити їх вивчення за науковою літературою. Лекції мають пізнавальний, цілісний характер і сприяють розвитку історичного мислення у студентів. Застосування мультимедійних матеріалів додають курсу наочності.

Семінарські заняття є формою контролю за самостійною роботою студентів. Водночас вони дають змогу розкрити індивідуальність особистості через підготовку доповідей, розгорнутих бесід, дискусій, круглих столів, рецензування та обговорення рефератів, колоквиумів. Такі активні форми навчання допомагають студенту поглибити й творчо осмислити одержані знання.

Самостійна робота в бібліотеках, Internet дає можливість знайомства з монографіями, документами, альтернативними точками зору різних авторів на конкретні проблеми. Крім того, вона виховує у студентів самодисципліну, почуття відповідальності, вміння орієнтуватися в розмаїтті думок і підходів, творчо осмислювати одержані знання.

При вивченні курсу «Краєзнавство» у студентів формується система відповідних знань і навичок:

Отже, студент повинен *знати*:

- ▣ основні поняття, терміни, хронологію подій, періодизацію, концептуальні проблеми історії, здобутки та втрати культури й освіти Слобожанщини;
- ▣ видатних діячів та їх внесок у розвиток краю.

вміти:

- ▣ визначати місце і роль Слобожанщини в історичному розвитку України;
- ▣ долати стереотипи історичного мислення щодо минулого Слобожанщини;
- ▣ працювати з історичними джерелами;
- ▣ виступати на наукових студентських зібраннях та аргументувати свою думку,
- ▣ застосовувати набуті знання у спілкуванні, дискусіях, обговоренні питань сучасності.

Таким чином, виходячи з потреби подолання переважно інформаційного типу викладання гуманітарних курсів, кафедра прагне до максимального широкого використання методів і засобів організації навчального процесу, що забезпечують ефективне керування пізнавальною діяльністю студентів, формування у них високої культури і професіоналізму.

Тематика курсу "КРАЄЗНАВСТВО"

ЗМ 1.1. Процес заселення і формування території краю.

1. Витоки історії краю.
2. Заселення та розвиток Слобожанщини у 17-18 ст.
3. Заснування міста Харкова.

ЗМ 1.2. Розвиток економіки, ремесла, матеріальної та духовної культури краю

4. Розвиток ремесел та економіки на Харківщині.
5. Мистецтво краю.
6. Розвиток освіти на Харківщині.

ЗМ 1.3. Етнографічні особливості краю

7. Світоглядні виміри слобожан.
8. Народний одяг і побут Слобожанщини.

ЗМ 1.1 Процес заселення і формування території краю

Тема 1. Витоки історії краю

Харківщина первісної доби. Поняття «археологічна культура», «первісна історія», «первісність». Типи археологічних знахідок: стоянки доісторичної людини, кургани, «кам'яні баби», городища, могильники, скарби.

Археологічні культури краю: дніпро–донецька (IV - III тис. до н.е.), середньостогівська (серединою IV - друга чверть III тис. до н.е.), ямна (XIX - XVIII ст. до н.е.), катакомбна (XX - XV ст. до н.е.), багатоваликової кераміки (друга половина XVII - XV ст. до н.е.), зрубна (XVI - XII ст. до н.е.), бондарихінська (XII - VII ст. до н.е.), черняхівська (з III ст. н.е.), пеньківська, роменська (доба заліза).

Кочовий світ і Харківщина: залишки поселень. Доба скіфського панування (VII – III ст. до н.е.). Скіфи, меланхлени, сармати. Дослідник історії скіфського часу професор Б.А.Шрамко.

Харківщина в часи раннього середньовіччя. Сіверська земля. Господарське життя сіверян; торгові зв'язки. Перебування території сучасної Слобожанщини у складі Хозарського каганату. Салтівська археологічна культура VIII - X ст. Стародавнє місто Донець. Монголо-татарська навала на південно-східні землі Київської Русі та її наслідки.

Тема 2. Заселення і розвиток Слобожанщини у 17-18 ст.

Дике Поле. Природні умови Слобожанщини. Татарські шляхи (сакми): Муравський, Ізюмський, Кальміуський. Московські та українські шляхи – Старий Посольський, Новий Посольський, Ромоданівський, Сагайдачний.

Заселення Дикого Поля: причини, етапи, напрямки. Перші переселенці – загін Якова Остряниці (1638 - 1641 рр.). Хвилі заселення Слобожанщини українцями. Д.І.Багалій про етнічний склад переселенців. Слободи.

Походження терміну «Слобідська Україна». Захист Московською державою своїх кордонів від нападів татар. Білгородська захисна лінія. Харківське воєводство. Особливості управління Слобідською Україною у другій половині XVII ст. «Жалувані грамоти». Діяльність московських «служилих людей».

Слобідські козацькі полки: Сумський, Охтирський, Острогозький, Харківський, Ізюмський. Структура влади полку. Іван Сірко. Слобідські козаки. Харківські полковники.

Слобожанщина у XVIII ст. Утворення Слобідсько-Української губернії (28 липня 1765 р). Ізюмська оборонна лінія. Українська лінія. Харківське намісництво (29 вересня 1780 р). Політика російського самодержавства щодо обмеження прав слобідських полків. Реформи Петра I, цариці Анни і Катерини II. Закріпачення слобідського селянства. Армійська реформа Павла I. Соціальна структура Слобожанщини. Міста Слобожанщини.

Тема 3. Заснування міста Харкова

Наука урбаністика про риси міста. Теорії про дату заснування міста Харкова. Історичні джерела про дату заснування Харкова. «Топографічний опис Харківського намісництва» про виникнення міста Харкова. Вчені про дату заснування міста: Д.Багалій, В.Пасек, І.Срезневський, Б.Шрамко, Теорії про походження назви міста. Легенда про козака Харка. Половецька гіпотеза професора М.Аристова. Відкриття І.Саратова. Індоевропейська гіпотеза І.Рассохи.

Будівництво Харківської фортеці. Розташування та внутрішні будови фортеці: «приказная изба», «государев двор», «съезжая изба», казенний порохований льох. Розбудова фортеці у 1660 - 1662, 1670 рр. Перші вулиці Харкова: Сумська, Московська, Зміївська, Полтавський шлях. Вулиці харківських ремісників. Перші майдани. Левади. Підгородні слободи.

Перші герби Слобожанщини. Герб міста Харкова. Затвердження герба Харкова як центру намісництва (21 вересня 1781 р.) та повітових міст Харківського намісництва. Особливості гербів Харкова у XIX ст.

ЗМ 1.2 Розвиток економіки, ремесла, матеріальної та духовної культури

Тема 4. Розвиток ремесел та економіки на Харківщині

Перші переселенці та їх заняття. Форми народних ремесел – домашні ремесла, ремесла на замовлення, ремесла на ринок. Промисли слобожан – солеваріння, млинарство, броварництво, гуральництво, городництво та ін. Формування умов розвитку промислів на Слобожанщині. Традиційні ремесла – коцарство, римарство, гончарство та ін. Ремісничі цехи. Виникнення мануфактурного виробництва.

Розвиток торгівлі – ярмарки і базари. Види слобожанських ярмарків. Умови перетворення Харкова на центр торгівлі Слобожанщини. Великі ярмарки Харкова у XVIII ст.

Економічні процеси на Слобожанщині у XIX ст.: особливості економічного розвитку. Вплив промислового перевороту на розвиток промисловості Харківщини. Пореформенна економіка Слобожанщини: промисловість, торгівля, транспорт. Промислові підприємства Харкова кінця XIX ст.: завод сільськогосподарських машин М.Х. Гельферіха, паровозобудівний завод, пивзавод «Нова Баварія», кондитерська фірма Товариства Жоржа Бормана, заводи сільськогосподарського обладнання Мельгозе.

Роль купецтва у становленні економіки Слобожанщини.

Заснування Управління Південних залізниць із центром в Харкові. Перетворення Харкова на початку XX ст. на фінансово-комерційний та промисловий центр.

Тема 5. Мистецтво краю

Мистецтво – форма прояву самобутності слобожанської ментальності. Функції мистецтва. Іконопис Слобожанщини XVII - XVIII ст.: його риси й особливості. Ікони «Христа» і «Богородиці» з Охтирської Миколаївської церкви. Народна картина XVII – XVIII ст. Жанри народної картини: сатирична, історична, символічна. Виникнення портретного живопису, головним чином,

та перетворення його на звичне явище у 70-х роках XVII ст., головним чином, заможної козацької старшини і полковників. Монументальний церковний живопис Слобожанщини (XVII-XVIII ст.).

Видатні художники XIX - початку XX ст.: Д.Безперчий, І.Репін, С.Васильківський, М.Самокиш, І.Падалка, М.Бойчук, С.Луньов. Відкриття першої в Харкові приватної школи малювання (1869 р.) М.Раєвською-Івановою.

Стан сучасного образотворчого мистецтва Харківщини: складність і насиченість різноманітністю манер писання, жанрів, стилів, етичних та естетичних потреб суспільства.

Театральне мистецтво. Поява вертепу в Харкові у першій половині XVIII ст. Заснування Харківського театру в кінці XVIII ст. Харківський період творчості М.Кропивницького. Харківське театральне життя в часи українізації. Лесь Курбас і театр «Березіль».

Музичне мистецтво. Виникнення музичного життя Харкова на початку XVIII ст. Цехи музикантів. Бандуристи. Кобзарі. Розвиток музичного мистецтва на Харківщині у другій половині XIX ст. Діяльність видатного музичного і громадського діяча, диригента І. Слатіна (з 1871 р. очолив Харківське відділення Російського музичного товариства). Гастролі в Харкові видатих музикантів, диригентів і композиторів: П.І.Чайковський, О.К.Глазунов, О.А.Спендіаров, А.Нікіш, Л.С.Ауер, М.М.Іпполітов-Іванов, А.Г.Рубінштейн, С.В.Рахманінов, О.М.Скрябін, С.І.Танєєв, піаністи М.Г.Рубінштейн, Г.М.Єсіпова, О.Б.Гольденвейзер; скрипалі Г.Венявський, П.Сарасате, співаки Ф.І.Шаляпін, М.Баттистині та ін.

Діяльність Гната Хоткевича (1877-1938 рр.) по розбудові українського народного музичного мистецтва. К.Шульженко. І.Дунаєвський. Кіномистецтво. Л.Биков. Лесь Сердюк. Л.Гурченко.

Архітектурні стилі Харківщини. О.Бекетов – видатний архітектор краю.

Тема 6. Розвиток освіти на Харківщині

Формування системи освіти на Слобожанщині. Мандрівні дяки. Харківський колегіум – «духовна академія краю». Г.С.Сковорода – викладач Харківського колегіуму. Видатні випускники колегіуму: перший у Росії доктор

медицини і хірургії, професор Г. І. Базилевич, професори медицини Є. І. Мухін, І. Ф. Венсович, видатний майстер перекладу поет, громадський та театральний діяч М.І. Гнедич. Духовна семінарія. Освітній рівень слобожан у XVIII ст.

Харківський університет. В.Н.Каразін. Передумови та проблеми відкриття. Статус Харківського університету. Розвиток середньої освіти в Харківській губернії у XIX ст.: гімназії, реальні училища. Середні чоловічі школи у Харкові в XIX ст.: гімназії, Харківський колегіум, реальне й комерційне училища. Жіноча система освіти – гімназії та єпархіальне училище (1866 р.).

Подвижники педагогічної ниви Слобожанщини другої половини XIX ст.: Х.Д.Алчевська, Б.Д.Грінченко. Недільні школи. Середня освіта Харківщини. Реальні училища.

Освіта Харківщини у XX ст. Освітні процеси на Слобожанщині в часи Української революції. Українізація освіти. Просвіти на Харківщині. Сучасна вища школа. Болонський процес і Харківщина.

ЗМ 1.3 Етнографічні особливості краю

Тема 7. Світоглядні виміри слобожан

Умови виникнення етнографічних груп та історико-етнографічний поділ України – Слобожанщина. Етнографія та етнологія. Головні засади ментальності українського народу. Риси характеру слобожан. Світоглядні особливості слобожан за матеріалами «Топографічний опис Харківського намісництва» (1788 р.).

Портрет слобожанина у працях М.Ф. Сумцова. Джерела визначення світогляду народу – писемні джерела, записані рідною мовою – казки, пісні, оповіді та звичаї. Поділ праці на чоловічу, жіночу й спільну.

Д.І.Багалій і М.Ф.Сумцов про світоглядні особливості слобожан. Любов до праці й землі. Місце родини в системі життєвих цінностей слобожан.

Д.І.Багалій про слобожан: поштиві й сердечно привітні; змовчать, не підуть у сварку, але не зігнуться навіть перед тим від кого залежать; більш здатні до мистецтва – розуміння краси, а росіяни – до ремесла; любов до

природи, працьовитості; за гріх вважалося обдурити людину, чесно виконують обіцянки; іноді навіть довірливий, його обдурять, радше ніж він; слобожанин при першій можливості дає змогу сину опанувати ремесло, грамоти, а потім те заняття, що йому до душі; слобожани розсудливі не схильні до розбишацтва; не люблять лайливих слів, особливо до старших; горілку люблять, вживають, але не для пиятики, а для гарної бесіди.

Зовнішні впливи на світогляд слобожан. Календарне коло народних свят. Насиченість зимових свят слобожан, яскравість їх за своїм дійством та ритуальною спрямованістю. Весняні свята від Масляного або Сирного тижня, який, фактично готував слобожан до великого пасхального посту, до Великодня – вінця весняних свят. Нечисленний літній цикл свят, що пов'язано із постійними сільськогосподарськими роботами. Найважливіші свята – Трійця, Івана Купала, Маковія, Спас.

Родинні звичаї та обряди. Життєвий цикл слобожан: – народження – хрещення – заручини – весілля – смерть – був позначений певними обрядами. Весільні обряди.

Тема 8. Народний одяг і побут Слобожанщини.

Традиційний жіночий, чоловічий і дитячий одяг слобожан. Наближеність за своїми рисами традиційного вбрання населення Слобожанщини до одягу полтавців: сорочки полтавського типу «українки», спорідненість типів жіночого взуття – чоботи з кольоровою халявою і чорним передком – чорнобривці. Характерні особливості слобожанської вишивки. Повсякденний і святковий одяг. Чоловічий одяг і взуття. Вплив міської культури на одяг харківців у ХІХ ст. Зв'язок національний одягу Харківщини із народними звичаями, фольклором, побутом.

Побут слобожан. Народні страви і напої. Порівняння їжі українських слобожан із їжею росіян у працях Д.І.Багалія. Поживність, простота та калорійність страв – для можливості виконувати важкі сільськогосподарські роботи. Визначення М. Ф. Сумцовим головних страв слобожан. Житло слобожан протягом ХVІІ - ХІХ ст.: головні будівельні матеріали та архітектура. Ритуальне призначення різних частин хати слобожанина – піч, покуть, поріг, сволок. Інтер'єр традиційного житла слобожан.

Тема 1. Витоки історії краю

Самостійна робота

1. Первісна історія Харківщини за матеріалами археологічних розкопок.
2. Доба сарматів і Харківська земля.
3. Сіверська земля у VIII-X ст.
4. Торгові зв'язки предків слобожан за матеріалами нумізматики.
5. Боротьба населення сходу Київської Русі з монголо-татарами.
6. Донецьке городище.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «археологічна культура».
2. Які риси включає в собі поняття «первісність».
3. Характеристика археологічних культур епохи бронзи.
4. Життя кочових народів на території сучасної Харківщини.
5. З якими подіями пов'язано входження території сучасної Харківщини до складу Київської Русі.
6. Дослідники давньої Слобожанщини – Б.А.Шрамко.
7. Взаємозв'язки слобожан у часи середньовіччя зі своїми сусідами.

Рекомендована література до теми 1

- ❖ Археология Украины. Харьковская область.-К.,1974.
- ❖ Археология Украины. Харьковская область.-К.,1974.
- ❖ Білоусько О.Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст.- К., 2002.
- ❖ Бунятян К. П. На світанку історії. – К., 1998.
- ❖ Васіна З.Літопис українського одягу: У 2 т. – К., 2005.
- ❖ Древности римского времени на Слобожанщине.- Харків, 2006.
- ❖ Древности римского времени на Слобожанщине.- Харків, 2006.
- ❖ Зайцев Б. П., Скирда В.В. та ін. Історія рідного краю (Харківщинознавство): Частина 1.- Харків, 2000.
- ❖ Каневський І., Скирда В., Яцина О. Енеоліт і бронзовий вік на Харківщині // Український засів. Часопис української інтелігенції. — Харків, 1997. — Ч. 10-12 (53-55).—С. 82-88.
- ❖ Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния.- Харків, 2007.
- ❖ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962.
- ❖ Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. - К., 1974.

Тема 2. Заселення і розвиток Слобожанщини у 17-18 ст. Самостійна робота

1. Наслідки монголо-татарської навали на територію сучасної Слобожанщини.
2. Татарські шляхи.
3. Соціальні реформи Катерини II.
4. Участь монастирів у заселенні Слобожанщини.
5. Татарські напади на Слобожанщину у 80 – 90 роках XVII ст.
6. Доля жінки-слобожанки у XVII - XVIII ст.

Питання для самоконтролю

1. Визначте причини заселення Дикого Поля.
2. Охарактеризуйте політику російського царизму щодо слобідських полків у 18 ст.
3. Які особливості устрою слобідських полків можна виділити?
4. Чому козаки були головним станом на Слобожанщині?
5. Порівняйте суспільні стани Слобожанщини і Гетьманщини.
6. Полковники Слобожанщини.
7. Причини ліквідації слобідських козацьких полків.

Рекомендована література до теми 2

- ❖ Альбовский Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII в. I-я книга I-го тома.- Х., 2005.
- ❖ Антонов А.Л., Маслійчук В.Л. История Харьковского городского самоуправления. 1654 – 1917.-Х., 2004.
- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993.
- ❖ Барвинский В.А. Исторический очерк Харьковской губернии.-Харьков, 1918.
- ❖ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (др. пол. 17 – 18 ст.).- К., 1994.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія рідного краю. У 2 частинах. - Харків, 2001.
- ❖ Історія українського козацтва. - Т.1.- К., 2006.
- ❖ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України 17 – 19 ст. - Харків, 2007.
- ❖ Маслійчук В.Л. ALTERA PATRIA: Нотатки Про діяльність Івана Сірка.-Харків, 2004.
- ❖ Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини 17 – перша третина 18 ст.-Харків, 2003
- ❖ Потрашков С.В. Харьковские полки: Три века истории. - Харьков, 1998.

Тема 3. Заснування міста Харкова

Самостійна робота

1. Легенди про виникнення міста Харкова.
2. Половецька теорія походження міста Харкова.
3. Розбудова Харківської фортеці у XVIII ст.
4. Міське самоврядування Харкова у XVIII ст.
5. Історія міста Харкова у XIX ст.

Питання для самоконтролю

1. З чим пов'язане походження назв перших вулиць Харкова?
2. Назвіть перші споруди Харківської фортеці.
3. Що означають символи на гербах Харкова XVIII ст.?
4. Проаналізуйте еволюцію герба міста Харкова у XIX ст.
5. Чому дворянство Харкова протестувало проти нової символіки герба міста зразка 1878 р.?

Рекомендована література до теми 3

- ❖ Альбовский Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII в. I-я книга I-го тома.- Харьков, 2005.
- ❖ Антонов А.Л., Маслийчук В.Л. История Харьковского городского самоуправления. 1654 – 1917.- Харьков, 2004.
- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України.- Харків, 1993.
- ❖ Герби міст України.- К., 2001.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія рідного краю: У 2 част. - Харків, 2001.
- ❖ Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе.- Харьков, 1998.
- ❖ Маслийчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України.- Харків, 2007.
- ❖ Рассоха И.Н. Украинская прародина индоевропейцев. - Харьков, 2007.
- ❖ Саратов І.Ю. Історія Харківських гербів. - Харків, 2000.
- ❖ Саратов І.Ю. Харкове, звідки ім'я твоє? - Харків, 2005.
- ❖ Харкову 350. Історія. Сучасність. Стратегія розвитку. - Харків, 2004.

Тема 4. Розвиток ремесел та економіки на Харківщині

Самостійна робота

1. Розвиток гончарства на Слобожанщині у XIX ст.
2. Чумацький промисел на Слобожанщині.

3. Формування купецтва як соціального стану на Слобожанщині.
4. Ярмаркова торгівля у XIX ст.
5. Еволюція відносин у сільському господарстві на Слобожанщині у XIX ст.
6. Перетворення Харкова на торгово-промисловий центр.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть, чим зумовлена поява такої кількості ремесел на Слобожанщині.
2. Чому на Харківщині у XVIII ст. були так поширені ярмарки?
3. Назвіть центри різних ремесел на Слобожанщині.
4. Хто такі коцарі?
5. Визначіть особливості економічного розвитку Харківщини у XIX ст.
7. Які фактори вплинули на відкриття низки підприємств у Харкові в кінці XIX ст.

Рекомендована література до теми 4

- ❖ Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет от его основания: В. 2 тт.- Харьков, 1993.
- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія рідного краю: У 2 част. - Харків, 2001.
- ❖ Рідний край. - Харків, 1999.
- ❖ Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник. - К., 1994.
- ❖ Слюсарський А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в 17 – 18 в. - Харьков, 1963.
- ❖ Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII - XVIII ст. – Х., 1954
- ❖ Харкову 350. Історія. Сучасність. Стратегія розвитку.- Харьков, 2004.

Тема 5. Мистецтво краю

Самостійна робота

1. Портрети слобожанських полковників кінця XVII ст.
2. Слобожанські ікони за матеріалами музею села Пархомівки.
3. З'їзд бандуристів 1932 року і його наслідки для українського мистецтва.
4. Ляльковий театр у Харкові.
5. Архітектурні стилі Харкова XIX – XX ст.
6. Доля театру «Березіль» та його керівника Леся Курбаса.

Питання для самоконтролю

1. Визначіть головні напрямки діяльності Гната Хоткевича.
2. Творчість Клавдії Шульженко.
3. Перелічіть будівлі, архітектором яких був О.М.Бекетов.
4. Напрямки творчості С.І.Васильківського.
5. Генріх Семирадський і Слобожанщина.
7. Напрямки образотворчого мистецтва у 20 –х рр. ХХ ст.

Рекомендована література до теми 5

- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України.- Харків, 1993.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія рідного краю: У 2 част. – Харків, 2001.
- ❖ Історія рідного краю. Ч.2. – Х., 2001.
- ❖ Миклашевський Й.М. Музична й театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. - К., 1967.
- ❖ Попович М. Нарис історії української культури. – К., 2001.
- ❖ Рідний край. – Харків, 1999.
- ❖ Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико – етнографічна розвідка. – Харків, 2002.
- ❖ Титар О., Титар В. Мистецтво Слобожанщини.//Харьковский исторический альманах. - Харьков,2002.
- ❖ Харкову 350. Історія. Сучасність. Стратегія розвитку.- Харків, 2004.

Тема 6. Розвиток освіти на Харківщині

Самостійна робота

1. Навчальний процес у Харківському колегіумі.
2. Передумови заснування університету.
3. Життєвий шлях В.Н.Каразіна.
4. Недільна школа Х.Д.Алчевської.
5. Українізація навчального процесу на Слобожанщині у 20-роках ХХ ст.

Питання для самоконтролю

1. Діти яких суспільних станів могли навчатися у Харківському колегіумі?
2. Система жіночої освіти на Харківщині у XIX ст.
3. Хто виступив засновником навчальних закладів у повітах Харківської губернії у XIX ст.?

4. Якою була діяльність просвіт Харківщини у роки Української революції 1917 – 1920 рр.
5. Трансформації в системі вищої школи у 20 – 30 рр. ХХ ст.

Рекомендована література до теми 6

- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України.- Харків, 1993.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія рідного краю: У 2 част. – Харків, 2001.
- ❖ Попович М. Нарис історії української культури. – К., 2001.
- ❖ Рідний край. – Харків, 1999.
- ❖ Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII – початку ХІХ ст.).- Харків, 1999.
- ❖ Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 - 1905). Ист. монография. - Репринт. изд. – Харьков, 1993.
- ❖ Історія вітчизняної педагогіки. - Ніжин, 2005.
- ❖ Історія педагогіки. –К., 1973.
- ❖ Українська педагогіка в персоналіях.-К., 2005.

Тема 7. Світоглядні виміри слобожан

Самостійна робота

1. Любов до землі та праці у слобожан.
2. Забобони слобожан.
3. Погляди слобожан на жіночу долю.
4. Еволюція ментальності слобожан у ХХ ст.

Питання для самоконтролю

1. Визначте основні риси характеру слобожан.
2. Які позитивні й негативні фактори вплинули на формування світогляду слобожан?
3. Чи змінився у ХХ ст. світогляд слобожан і чому?
5. Колорит слобожанського весілля.
6. Якими були стосунки чоловіка і жінки в минулому на Слобожанщині?

Рекомендована література до теми 7

- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України.- Харків, 1993.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія радного краю: У 2 част. - Харків, 2001.
- ❖ Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст.-К.,1992.
- ❖ Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002.
- ❖ Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. (Пособие по родиневедению). Репринт. изд. – Харьков, 2007.

Тема 8. Народний одяг та побут Слобожанщини.

Самостійна робота

1. Народні страви слобожан.
2. Особливості крою жіночого народного вбрання слобожанок.
3. Дитяча народна іграшка.
4. Народна слобожанська садиба.

Питання для самоконтролю

1. Що вплинуло на формування слобожанського народного одягу?
2. Визначіть різницю в одязі різних суспільних груп слобожан XVII-XVIII ст.
3. Як у народній творчості подано образ слобожанської хати?
4. Яким чином вплинула міська культура на побут слобожан у XIX ст.

Рекомендована література до теми 8

- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України.- Харків, 1993.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія радного краю: У 2 част. - Харків, 2001.
- ❖ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст..-К.,1992.
- ❖ Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002.
- ❖ Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. (Пособие по родиневедению). Репринт. изд. – Харьков, 2007.

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№	Назва практичного заняття	Кількість годин
1	<i>Заселення і розвиток Слобожанщини у XVII - XVIII ст.</i>	2
2	<i>Заснування міста Харкова</i>	2

Загальні зауваження

Участь у практичних заняттях студентів-заочників з курсу «Краєзнавство» має бути спрямована не просто на набуття певної суми знань, а головним чином на вироблення уміння і навичок за допомогою отриманих знань самостійно розбиратися у складних процесах суспільного й економічного розвитку Слобожанщини на прикладі історичного досвіду.

Практичні заняття можуть набувати різних організаційних форм – «круглий стіл», ділова гра, диспут, прес-конференція, конкурс на краще знання першоджерел та ін. В їх основі – інтенсифікація навчального процесу через змагальність, поглиблення якісної підготовки, підвищення відповідальності за ефективно вирішення питань, поставлених на занятті, вироблення вміння відстоювати власні переконання, вести творчі дискусії, набувати навичок організаторської роботи.

Практичне заняття з гуманітарних предметів співзвучне із такою формою навчальної роботи, як *семінар* («семінар» латинською мовою означає «розсадник», а в дослівному розумінні – поширення знань шляхом усних виступів і обговорень), на першому курсі найбільш поширена форма – розгорнута бесіда, яка вимагає знання фактичного матеріалу, уміння аргументовано викласти свої знання в усній формі. При підготовці до практичного заняття треба керуватися такими рекомендаціями:

- ▣ Докладно ознайомтеся із темою та планом практичного заняття, кожним з винесених на розгляд питань.
- ▣ Замовте в бібліотеці відповідні рекомендовані джерела й літературу, насамперед обов'язкову.
- ▣ Прочитайте джерела й основну літературу до кожного з питань семінару, намагаючись осмислити прочитане.
- ▣ Законспекуйте необхідний матеріал, випишіть цитати.
- ▣ Складіть план і текст свого виступу на практичному занятті з кожного питання.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Заселення і розвиток Слобожанщини у XVII - XVIII ст.

1. Монголо-татарська навала. Дике поле.
2. Заселення Харківщини у другій половині XVII ст.
3. Адміністративно-територіальний устрій та соціально-економічний розвиток Харківщини у другій половині XVII - кінці XVIII ст.

Практичне заняття розпочинається з розгляду наслідків монголо-татарської навали на Київську Русь, в результаті якої територія сучасної Харківщини знелюдніла й перетворилася на *Дике Поле*.

Перше питання передбачає розгляд поняття «Дике Поле», його загальної характеристики.

Після того, як полчища татар Чингізхана у 1238 р. знищили Переяславське князівство, до складу якого входила територія сучасної Харківщини, ця місцевість з *другої половини XIII ст. і до кінця XVI ст.* була майже пустельною територією:

- ▣ «*Пустельне Поле*», як називали ці землі західноєвропейські географічні номенклатури,
- ▣ *Степ* – влучно, як постріл стріли, називали ці землі татари,

■ *Дике Поле* – по-слов'янському.

Важливим моментом є висвітлення питання щодо дійсного стану незаселеності цієї території, зауваживши на наявності татарських і власне українських шляхів, що простягалися цими землями.

Пропонується на розгляд питання:

? Чому саме татари мали таку розгалужену систему шляхів?

При розгляді другого питання практичного заняття необхідно виділити проблеми:

- Причини заселення Слобожанщини,
- етапи,
- особливості заселення.

Перш за все треба чітко виділити причини заселення Дикого Поля:

- ❖ Сприятливі природні умови: родючі ґрунти, значні лісові масиви, судноплавні ріки, помірний клімат.
- ❖ Утиски українців польською шляхтою, подальше закріпачення, посилення національного та релігійного гніту спонукало їх рятуватися втечею на неосвоєні землі Дикого Поля.
- ❖ Захист кордонів Московської держави від нападів кримських татар, що привело до необхідності будівництва укріплень її «служилими людьми»

Важливо зупинитися на характеристиці Д.І.Багалія з цього приводу: *«На заселення «Дикого поля» мали значний вплив місцеві річки. Тепер жодна з них не судноходна, але колись було інакше. По Донцеві Сіверському сплавлялося чимало байдаків з хлібом від Белгорода до Чугуєва, а звідти їздили й на Дін. «Дике поле» тому й мало свою назву, що було вкрито степами, яки переміжались з лісами. Не дивно, що стети спокон віку вабили до себе таборища кочових племен (гуннів, аварів, печенігів, торків, куманів, татар). Пам'ять про це зберіглася у географічних назвах: селище Печеніги, річка Торка та ін. Природа щедро наділила Слобожанщину плодовими деревами та кущами, садки з пасіками були найчастіше першими оселями - хуторами країни. Край був*

багатий диким звіром: у лісах водилися зубри, ведмеді, вовки, лосі, вепрі, багато пушного звіру. У річках була страшенна сила риби. Мінералів було обмаль, тільки солі було дуже багато, її здобували на торських та маяцьких озерах, а тоді чумаки розвозили по усіх усюдах. Вони добре знали шляхи у заселену Московщину і вибирали такі, щоб не переплавлятися через глибокі та широкі річки. Все це вабило до себе людність, але після татаро-монгольського нападу ця країна довго була вільна, гуляща. Татари сюди часто навідувалися й навіть давали свої назвиська деяким бродам».

? У ході обговорення другого питання необхідно зупинитися на таких питаннях:

- Чому перші переселенці так недовго пробули на нових землях?
- Яким чином Московська держава намагалася захищати свої прикордонні території?

Необхідно також висвітлити питання татарських набігів на Слобожанщину.

На південному пограниччі у 30 – 40 рр. 17 ст. Московською державою була збудована велика лінія міст-кріпостей, так звана Белгородська лінія. За нею оселилася Слобідська Україна, поставши як єдиний плацдарм, немов єдиний козацький табір, де усе життя підпорядковувалося насамперед до військових потреб, до боротьби з татарами. У 1679 – 1680 рр. велось будівництво Ізюмської (Нової) оборонної лінії. Третя захисна оборонна лінія – Українська – була збудована вже у 18 ст. впродовж 1731 – 1742 рр., довжина якої сягала 300 км.

Важливим питанням є і визначення етапів заселення краю українцями.

- Перша хвиля – після 1651 р., в результаті поразки українського війська під Берестечком сам Богдан Хмельницький схвалив переселення українців на нові землі. При цьому у переселенні українців був зацікавлений і

московський цар Олексій Романов, який у своїй грамоті від 17 липня 1651 р. дав наказ воєводам прикордонних міст приймати на «военное жильє» українців.

- Друга хвиля – після 1659 р., коли в результаті нового Переяславського договору Україна стала автономією московської держави.
- Третя хвиля – в часи Руїни (1663 - 1687 рр.).

Український історик **О.Гуржій** зазначив, що у 1711 - 1715 рр. була остання хвиля масового переходу українців із Правобережжя на Слобожанщину. При цьому він відзначає просування переселенців по річках, спершу по річці Оскол, далі – Деркул, а з другої чверті Х ст. в басейнах річок Коломак, Мжа, Донець.

Тепер необхідно визначити суть понять «Слобідська Україна» та «Слобожанщина».

Сам термін «Слобідська Україна» походить від типу поселення «слобода» («свободи» – «слободи»). Із другої половини 17 ст. край відомий під цією назвою. Офіційна назва «Слобідська Україна» проіснувала з невеликою перервою з 1780 - 1786 рр. до 1835 р., коли територію було перейменовано в Харківську губернію.

Підсумовуючи, необхідно визначити ступінь українського та московського фактору в переселенні на Дике Поле.

Д.І.Багалій писав: «Велика сила народу прийшла в Слобідчину із Гетьманщини з Лівобережжя, а ще більше з Правобережжя. Власне заселення Слобожанщини - складається з різних етнографічних поділів українського народу. Великоросійське заселення Слобожанщини було дуже невелике, як його зрівняти з українським».

На користь переваги українського фактора свідчить той факт, що саме українці заснували більшість міст та містечок. Серед них – Охтирка, Краснокутськ, Харків, Мохнач, Хорошеве, Печеніги, Суми, Тростянець, Дворічна, Вовчанськ, Куп'янськ, Хотомля, Ізюм, Балаклія, Зміїв, Валки. Сучасні історики говорять про процес освоєння території Дикого поля як про заселення його просторів представниками українського етносу, зокрема з Правобережної України, менше – західноукраїнських земель. Цікаво відмітити, що у 60-х роках 19 ст. у Харківській губернії проживало 81,7 % українців і 17,7 % – росіян.

Проте сучасні історики, як, наприклад **В.Л.Маслійчук**, вже не так однозначно розглядають ступінь українського фактора, а скоріше характеризують колонізацію Дикого Поля, як два зустрічні, хоча й не рівнозначні, потоки українців і московитів (про росіян говорити ще не допустимо, оскільки тільки Петро I перейменував Московське царство на Російську імперію).

В.П.Маслійчук зазначив: *«Поряд з тим було б невірною стверджувати, що лише представники українського етносу витворили на цій землі міста і села. У другій половині 17 ст. на території Слобідської України зіткнулися дві спільноти, дві традиції, дві культури. Питання взаємовідносин між «українським» і «московським» на території Слобожанщини виходить за межі власне міжетнічних стосунків, маючи під собою істотне політичне та соціально – економічне підґрунтя».*

При розгляді третього питання практичного заняття необхідно виділити такі проблеми:

- Формування слобідських козацьких полків;
- Соціальна структура населення Слобожанщини;
- Еволюція полкового устрою упродовж 18 ст. та його ліквідація.

Слід зазначити, що процес заселення Слобожанщини і процес формування Слобідських козацьких полків йшли паралельно. У міру заселення Слобідської України на основі традиційної для українського козацтва сотенної структури до початку 60-х років 17 ст. були створені Сумський,

Охтирський, Харківський, а згодом Ізюмський полки. У 1652 р. полковник Іван Зінковський (Дзинковський) з-під Острога на Волині привів на Слобожанщину тисячу козаків з родинами і майном, заснувавши на річці Тихій Сосні (у верхів'ях Дону) місто Острогозьк і створив на території Слобожанщини перший і найбільший Острогозький Слобідський козацький полк.

Організаційна структура і принципи формування Слобідських козацьких полків значно відрізнялися від прийнятих у Російській армії для більшості кінних підрозділів. У другій половині XVII ст. територія Слобідської України поділялася на адміністративно-територіальні одиниці – полки. Це зумовлювалося її військовим значенням, як оборонним форпостом Московської держави. Значну кількість переселенців склали козаки, які й принесли сюди полкову організацію. Перші переселенці вели господарство, отримували царське жалування, за що були зобов'язані нести військову службу і боронити «государевы Украины».

При цьому військова модель організації життя була домінуючою.

У 50-60-ті роки XVII ст. були утворені Сумський, Охтирський, Острогозький, Харківський, а в 1685 р. - Ізюмський полки. Кожен полк мав своє управління. Самостійні зносини із царським урядом зумовлювалися небажанням, а то й боязню Московії того, що Слобідські полки повстануть проти царської влади. Створення полку, як наприклад, Острогозького Слобідського полку проходило після заселення певної території (утворення міст, сіл, хуторів), будівництва фортець, розміщення слобод. Слід зазначити, що Острогозьк – і українське, і московське місто, яке поєднало дві влади – полкову, українську і воєводську, московську.

? Необхідно дати відповідь на запитання:

Якою була структура полку, чи мала вона особливості з полковим устроєм Гетьманщини?

У ході адміністративної перебудови в російській державі у XVIII ст. зростає значення Харкова як центру Слобідсько – Української губернії.

Соціальна градація населення Слобожанщини є також проблемним питанням, що спонукає студентів до опрацювання робіт Д.І.Багалія.

Головним соціальним станом у Слобідській Україні, а відтак і на Харківщині у другій половині XVII ст. були козаки. Вони поділялися на три розряди:

- ▣ Виборні або компанійці;
- ▣ «Підпомічники» (менш заможні);
- ▣ «Підсусідки», незаможні козаки, які перебували в становищі наймитів і жили на землях багатших сусідів.

Необхідно подати порвняльну характеристику цих типів козацьких станів.

	Компанійці	Підпомічники	Підсусідки
Особистий статус			
Володіння землею			
Казенні повинності			

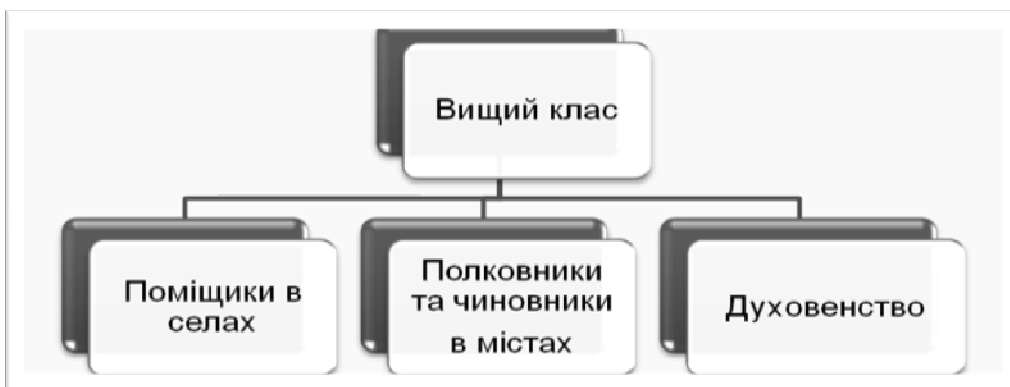
Елементи соціальної нерівності переселенці переносили й у слобідські полки. Є згадки, як говорить **В.Маслійчук**, що вже під час переселення та перших років існування слобід були залежні від старшини та козаків прошарки: «челядники», «підсусідки», «племінники», «захребетники» – особи, які не мали власних будинків, жили в козацьких, а через це «козаків послушають».

Окремий соціальний стан на Слобожанщині склали *селяни-хлібороби* – «*посполиті*», які поступово потрапляли в залежність до козацької старшини. Страшним ударом для слобідського селянства стало запровадження кріпацтва Катериною II у 1783 р., яке в Україні було введено без історичної підготовки, відразу з усіма недоречностями й недбальствами. Кріпацтво привело до катастрофічної ломки свідомості волелюбного українського селянства.

У новозбудованих містах Слобідської України заявився окремий стан – *міщани*, які жили головним чином за рахунок землеробства. В окремий соціальний стан виділилося *духовенство*, яке, крім церковної служби, відіграло певну роль у розвитку господарства регіону.

Видатний вчений, філолог, етнограф **І.І.Срезневський**, професор Харківського університету у своїй праці «*Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до*

преобразования в Харьковскую губернию» визначив таку структуру населення Слобожанщини:

Визначити який статус мала кожна соціальна група населення?

Висновок: З другої половини XVII ст. територія сучасної Харківщини, як складова частина Слобідської України, що виникла в результаті переселення значною мірою українців, зазнала відчутних змін. Розпочавши свою історію як військовий оборонний форпости захисту Московської держави, на короткий період вона стала мрією українців про свободу – звідси і назва - Слобідська-Вільна Україна, вже у XVIII ст. волелюбна земля зазнала утисків з боку російського царизму. Українські нищителі – Петро I і Катерина II зробили все, щоби перетворити Слобідську Україну на імперську провінцію, а козаків – на частини регулярного війська. Та

незважаючи на це, вже у XIX ст. Харківська губернія стане одним із потужних регіонів тогочасної Російської імперії.

Рекомендована література до теми:

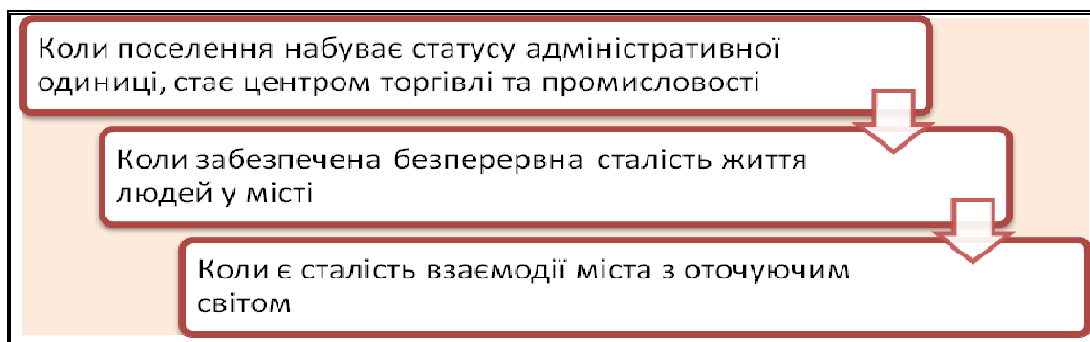
- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія рідного краю. У 2 частинах. - Харків, 2001.
- ❖ Історія українського козацтва.- Т.1.- К., 2006.
- ❖ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України 17 – 19 ст. - Харків, 2007.
- ❖ Потрашков С.В. Харьковские полки: Три века истории.- Харьков, 1998.
- ❖ Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. - Харьков, 1883.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Заснування міста Харкова

1. Теорії про походження міста Харкова та його назви.
2. Харківська фортеця.
3. Розширення міста у XVIII ст.
4. Еволюція герба міста Харкова і міст Харківського намісництва.

Перше питання передбачає розгляд поняття «місто», його загальної характеристики. Коли ж було засновано місто Харків? З якого часу слід вважати його за місто, а не городище чи поселення? Теоретичні підвалини цього аспекту обґрунтовує наука *урбаністика*. Отже дата відліку існування міста визначається такими умовами :

Важливо визначити перші згадки про Харків у літературі, оскільки джерела подають різні дати заснування міста:

- Найдавнішу письмову згадку про жителів міста подано в "Описание городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии" подано за 1630 р. (документ XVIII ст.)
- У ще одному документі XVIII ст. "Топографических описаниях Харьковского наместничества" підкреслено, що Харків побудовано за часів правління московського царя Олексія Михайловича в 1653 р.
- Інші джерела заснування міста Харкова називають 1654 р.

Проблемне питання, яке потребує підготовки, є етнічна приналежність міста Харкова, яку так люблять обігрувати сучасні політики. Тому важливо в'яснити, хто ж був засновником міста Харкова.

Найавторитетніший дослідник минулого Харкова Д.І.Багалій писав : "Але у складі населення Харків був, можна сказати, чисто українським містом, бо одразу з'явилися чимала купа українців – 587 чоловік козаків, а з жінками та дітьми се вийде , мабуть, 2000 чол. Вони з'єдналися в козацьке товариство, поділене на сотні й десятки, з отаманом, сотниками і десятниками на чолі. Мені пощастило розшукати в архіві список сих харківців – з нього видно, що се були українці – Тимошенки, Іваненки, Борщенко, Гордієнко, Кушнір, Котляр, Овчаренко, Жученко, Тетеря, Журавель, Стріха та інші (...)" . У 1686 р. москвичів було 571 , а українців 1937.

Звертаючись до роботи Д.І.Багалія необхідно зазначити, що історик визначив добровільний характер українського переселення на терени сучасного Харкова, тоді як московські служилі люди прибували сюди за велінням влади.

"Українці самі поселилися на вічне життя у Харкові, а великоросійських служивих людей, часами посилав російський уряд, не по їх волі і без їхнього бажання, не для заселення міста, а для його охорони. Отже, справжніми постійними поселенцями Харкова були українці, котрі збудували собі будинки, охазяйнувалися, зорали землю, зайнялися ремеслом, промислами й торгівлею".

Різними є версії і щодо дати заснування міста. Кожен автор своєї теорії спирався на низку, на його погляд, переконливих аргументів. Тому й розбіжності в цій проблемі, можна сказати, набирають 10 років – з 1646 до 1656 р.

Харківські археологи розкопали в центрі міста залишки фортеці, спорудження якої датовано XIII – XIV ст., а це, у свою чергу, віддаляє вік міста на кілька століть. **Б.А. Шрамко і В.В.Скирда** у своїй книзі *”Рождение Харькова“* (Х, 2004) також виводять існування міста від легендарного поселення часів Київської Русі.

Досить проблемною є і визначення походження назви міста Харкова. При цьому слід виділити легенди й наукові гіпотези вчених. І.Ю.Саратов у своїй монографії *”Харкове, звідки ім'я твоє?”* наводить більше десятка гіпотез походження назви міста. На жаль, жодна з них не має достатньої кількості документів для підтвердження чи спростування.

Таким чином, місто Харків було засновано на височині, де зливаються річки Лопань і Харків. Переселенці із Задніпров'я побудували тут свої житла й обнесли їх частоколом – острогом. Відповідно до одного з перших документів про місто «Именному списку жителей г. Харькова 1655 года» поселення мало 587 дорослих мешканців – чоловіків, які в майбутньому склали основу Харківського козацького полку.

При розгляді другого питання практичного заняття необхідно виділити проблеми:

 Перші будівлі міста;

 Перші вулиці і майдани.

Перш за все необхідно визначити географічні особливості розташування міста та його статус на момент виникнення.

28 березня 1656 р. за наказом московського царя Олексія Михайловича Харків відокремився від Чугуївського воєводства у самостійне воєводство. Того ж року під керівництвом воєводи Воїна Селіфонтова почалося будівництво фортеці, яка входила в систему укріплень, передбачених для захисту південних московських земель від кримських татар.

Харківська фортеця, будівництво якої завершилося в 1659 р., була розташована в межах сучасних майданів Конституції, Соборності, Палацу праці, вулиці Ключківської й мала довжину стін понад 1 км.

?Визначити, які і чому саме такі споруди були розміщені на території Харківської фортеці?

Важливо наголосити на проблемі розширення фортеці й пояснити, чим це було зумовлено. З початку свого існування невеличка територія Харківської фортеці не могла задовольнити потреби переселенців, тому частина населення змушена була оселитися за її межами, у слободах. З часом поселення навколо фортеці – **слободи і подоли** розширювалися. Про проживання козаків іслуживих людей поза стінами Харківської фортеці в другій половині XVIII ст. яскраво свідчить виникнення церков за її межами.

Уже в другій половині XVII ст. у Харкові з'явилися перші вулиці. Більшість їх, по суті, були дорогами, що вели в різні міста Московської держави. Такі дороги, немов сонячні промені, розходилися від фортеці в різні боки, а між ними був незабудований простір, так звані, **левади**.

Серед перших вулиць міста:

- Сумська;
- Московська,
- Полтавський шлях
- Зміївська.

Необхідно пояснити походження їх назв.

Поселення, що з'явилося навколо Харківської фортеці в кінці XVII ст., називали **“підгородними слободами”**. Першою виникла *Залопанська слобода*. Вона розташовувалася на правому березі річки Лопань і знаходилася під захистом Харківської фортеці. Пізніше з'явилися Журавлівка, Панасівка, Гончарівка та інші.

На території окремих слобод у XVII ст. виникали вулиці, на яких селилися ремісники одного фаху. Звідси з'явилися назви таких вулиць, як: **Кузнечна, Чоботарська, Римарська, Гончарівська, Коцарська та інші**. На **Коцарській вулиці** жили ремісники, які виготовляли килими з довгою ворсою – *коци*, звідси пішла назва вулиці. **Римарська вулиця** була облюбована ремісниками, які займалися вичинкою шкіри й виготовленням шкіряних

виробів. Їх називали в народі лимарями або римарями. Саме цим і пояснюється назва вулиці.

Одним з перших у Харкові в другій половині XVII ст. з'явився майдан, який сьогодні називається *майданом Соборності*. У 1660-1662 рр. тут було побудовано острог, що примикав до фортеці. Острожна стіна “розпочиналася біля ”наугольної” Протопопівської башти, де тепер ”*Палац праці*“, проходила вниз до сучасної *Кооперативної вулиці*, а звідти, повернувши на захід, доходила до річки Лопань. Центр острогу за деякий час перетворився на великий майдан, який називали народним або торговим, тут був розташований головний міський ринок.

У другій половині XVII ст. виник *Миколаївський майдан (сучасний майдан Конституції)*. Своєю назвою він завдячує Миколаївській церкві, яка знаходилась на його території.

При розгляді третього питання практичного заняття необхідно визначити поняття «герб», «геральдика».

Вивчення гербів, серед них і міських, займається спеціальний розділ історичної науки – *геральдика*, або *гербознавство*, що включає в себе вивчення правил складання гербів та їх тлумачення. Герб – це офіційна емблема, в якій у символічних образах знайшли відбиття основні й найхарактерніші риси міста, тож не випадково герб називають “художнім паспортом” міста.

Перший герб Слобожанщини виник у XVII-XVIII ст., як герб Слобідських полків – на золотому полі чорний лук навскіс із напнутою стрілою, який був символом збройного захисту і був типовим для козаків і міської символіки Правобережжя.

Авторитетний дослідник історії харківських гербів **І.Ю.Саратов** у своїй монографії “*Історія харківських гербів*” (Харків, 2000) зібрав майже всі матеріали, що розкривають еволюцію герба Харкова.

У 70-80 роках XVIII ст. в Російській імперії особливого поширення набув процес складання гербів для міст. Розвиток міської геральдики відбувся під наглядом і за особливою участю видатного історика князя **М.М. Щербатова**, відомого як автора знаменитого гербовника, в якому було вміщено 35 малюнків і описів полкових гербів. Серед них були представлені герби – Ізюмського,

Охтирського, Сумського, Харківського полків. Російський Сенат доручив складання гербів для міст Харківського намісництва геральдмейстеру О.О. Волкову.

Після завершення роботи малюнки гербів Харківського намісництва з описами були подані до Сенату, який їх схвалив. **21 вересня 1781 р.** доповідь Сенату про герби міст Харківського намісництва було подано на розгляд Катерини II, яка резолюцією: “*Быть по сему*” затвердила **герб намісницького міста Харкова** й герби повітових міст: **Білопілля, Богодухова, Валок, Вовчанська, Золочева, Ізюма, Краснокутська, Лебедина, Миропілля, Недригайлів, Охтирки, Сум, Хотмизька та Чугуєва.**

20 січня 1782 р. малюнки гербів та указ сенату були надіслані до Харкова.

Важливо визначити, що означають символи герба Харкова:

- ріг достатку;
- кадуцей;
- жезл бога Меркурія;
- зелений геральдичний колір.

Потрібно зазначити, що і міста Харківського намісництва отримали свої герби. Указом від 21 вересня 1781 р. одночасно з гербом Харкова затверджувалися герби 14 повітових міст Харківського намісництва. На них у верхній частині геральдичного щита зображувався герб центру, тобто Харкова, у нижній частині – емблема повітового міста.

При складанні гербів повітових міст було враховано назву міста, особливості сільського господарства, заняття населення тощо. Наприклад, на гербі: **Недригайлів** – сливи, **Золочів** – груші, **Краснокутська** – черешні, **Богодухова** – тернове дерева з ягодами, **Миропілля** – гілки маслини, **Білопілля** – водяні млини, **отмизька** – плуг. На гербах **Вовчанська, Лебедина, Ізюма, Сум** зображені відповідно: **вовк, лебідь, грона винограду, похідні сумки (торби).** Окрему групу складають герби Ізюму, Охтирки, Чугуєва. Особливість їх полягає у тому, що вони не мали у верхній частині

щита зображення гербу центра Харківського намісництва. Названі міста до того, як вони стали повітовими, були полковими і мали свої емблеми.

Висновок: Харків, заснований у 50-х роках XVII ст. українськими переселенцями, в своєму розвитку пройшов шлях від невеликого поселення до центру Харківського полку, в XIX ст. – центру губернії, у XX ст. – навіть на деякий час став столицею України. Точно не встановлені дата і походження назви міста, а легенди про його походження додають йому ореолу загадковості. Єдине твердження, що немає сумніву, – це українське походження міста, яке кілька століть поспіль вихолощували під єдині стандарти Російської і Радянської імперій.

Рекомендована література до теми:

- ❖ Альбовский Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII в. I-я книга I-го тома.- Харьков, 2005.
- ❖ Багалій Д.І. Історія Слобідської України.- Харків, 1993.
- ❖ Герби міст України.-К., 2001.
- ❖ Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія радного краю: У 2 част. - Харків, 2001.
- ❖ Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе.- Харьков, 1998.
- ❖ Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України.-Харків, 2007.
- ❖ Саратов І.Ю. Історія Харківських гербів. - Харків, 2000.
- ❖ Саратов І.Ю. Харкове, звідки ім'я твоє? - Харків, 2005.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Альбовский Е. Харьковские казаки. Вторая половина XVII в. I-я книга I-го тома. - Харьков, 2005.
2. Антонов А.Л., Маслийчук В.Л. История Харьковского городского самоуправления. 1654 – 1917. - Харьков, 2004.
3. Археология Украины. Харьковская область.-К.,1974.
4. Астахова О.В, Крупа Т.М., Сушко В.А. Свята та побут Слобожанщини. – Харків, 2004.
5. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет от его основания: В. 2 тт.- Харків, 1993.
6. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1993.
7. Барвинский В.А. Исторический очерк Харьковской губернии. - Харьков, 1918.
8. Білоусько О. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст. - К., 2002.
9. Боряк О. Україна: Етнокультурна мозаїка. – К.,2006.
10. Бунятян К. П. На світанку історії. – К., 1998.
11. Васіна З. Літопис українського одягу: У 2 т. – К., 2005.
12. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. - К.,2003.
13. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. - К., 1995.
14. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Х Харків., 2005.
15. Герби міст України.-К., 2001.
16. Давня історія України: У 2 кн. - К., 1994-1995.
17. Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії.-К.,2006.
18. Древности римского времени на Слобожанщине.- Харків, 2006.
19. Жванко Л.М. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) .- Харків, 2007.
20. Зайцев Б.П., Скирда В.В. та ін. Історія радного краю: У 2 част. - Харків, 2001.
21. Історія міст і сіл України. Харківська область. - К., 1967.
22. Історія українського козацтва. -Т.1.- К.,2006.
23. Каневський І., Скирда В., Яцина О. Енеоліт і бронзовий вік на Харківщині.// Український засів. - Харків, 1997. - Ч. 10-12 (53-55).- С. 82-88.
24. Кононова О.В.Музична культура Харкова кінця XVIII початку XX ст. -Харків, 2004.
25. Краєзнавство.- Науково-популярний журнал. - К., 1995.
26. Культура і побут українського народу. - К., 1991.
27. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917-1933.- К., 2001.
28. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе.- Харьков, 1998.
29. Маслийчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України.-Харків, 2007.
30. Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996.
31. Мистецька скарбниця Харкова. - Харків, 2004
32. Ніколаєва Т.Історія українського костюма.- К., 1996.
33. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.,1991
34. Палахтій І.С., Шефель С.В., Ігнатов А.Ф. Культура Харківщини у 1917-1920 рр. // Культура України. Вип. 7. Мистецтвознавство: Зб. наук. праць / М-во культури і мистецтв України. Харк. держ. акад. культури. - Х Харків., 2000. - С. 26-33.
35. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посібник.-К., 2006.

36. Попович М. Нарис історії української культури. - К., 2001.
37. Потрашков С.В. Харьковские полки: Три века истории. - Харьков, 1998.
38. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. (Пособие по родиневедению). Репринт. изд. - Харків, 2007.
39. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки).- К., 1991.
40. Рідний край. - Харків, 1999.
41. Саратов І.Ю. Іван Сірко.-Харків, 1998.
42. Саратов І.Ю. Історія Харківських гербів. - Харків, 2000.
43. Саратов І.Ю. Харкове, звідки ім'я твоє? - Харків, 2005.
44. Семененко В. Над Харківщиною – революційний тайфун.//Слобожанщина .- 1999.-№12.
45. Семененко В.І., Радченко Л.А. Історія України. -Х., 2000.
46. Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (історіографічний аспект). //Історіографічні дослідження в Україні.-К., 2004.- Вип. 14.- С.249 – 272.
47. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. - Прага, 1942; - К.,1992.
48. Скирда В.В., Зайцев Б.П., Парамонов А.Ф. Из глубины веков: К истории города Харькова.- Харьков, 2004.
49. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів. - Харків, 1997.
50. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації(1941 - 1943).- Харків, 2004.
51. Слобожанщина. - Часопис. - 1999-20003.
52. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в 17 – 18 в.- Харьков, 1963.
53. Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию.- Харьков, 1883.
54. Столиця відчаю. Голодомор 1932-1933 р. на Харківщині вустами очевидців./ Упорядник Т.В.Поліщук.-Харків, 2006.
55. Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико – етнографічна розвідка. – Х Харків., 2002.
56. Титар О., Титар В. Мистецтво Слобожанщини.//Харьковский исторический альманах. - Харьков, 2002.
57. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). - К., 2001.
58. Тронько П.Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті.- К., 2002.
59. Українська етнологія: Начальний посібник. - К., 2007.
60. Українське народознавство: Навчальний посібник. - К., 2006
61. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. - К., 1992.
62. Харкову 350. Історія. Сучасність. Стратегія розвитку.- Харків, 2004.
63. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962.
64. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. - К., 1974.
65. Шрамко Б.А., Скирда В.В. Рождение Харькова.- Харьков, 2004.
66. Юркевич В.Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького.- К., 1932.

ЗМІСТ

	Стор.
Загальні методичні вказівки до курсу.....	4
Розгорнутий зміст курсу "КРАЄЗНАВСТВО" (програма).....	7
Питання для самостійної роботи.....	13
Теми практичних занять.....	20
Практичне заняття № 1. <i>Заселення і розвиток Слобожанщини у XVII - XVIII ст</i>	21
Практичне заняття № 2. <i>Заснування міста Харкова</i>	29
Рекомендована література.....	36

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

КРАЄЗНАВСТВО:

**Методичні вказівки методичні вказівки
до самостійної роботи та практичних занять**

**(для студентів 1 курсу заочної форми навчання спеціальностей
6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит»)**

Укладачі: Жванко Любов Миколаївна,
Рябченко Ольга Леонідівна,
Яцюк Микола Володимирович.

Редактор: М.З. Аляб'єв

План 2009, поз. 272М

Підп. до друку 8.04.2009	Формат 60x84 1/16.	Папір офісний.
Друк на ризографі	Умовн.-друк. арк. 2,6	Обл.-вид.арк. 3,7
Тираж 100 прим.	Замовл. №	

61002, Харків, ХНАМГ, вул. Революції, 12

61002, Харків, ХНАМГ, вул. Революції, 12
Сектор оперативної поліграфії ЦНІТ ХНАМГ